

DE HERBESTEMMING VAN OUDE INDUSTRIËLE GEBOUWEN ALS NIEUW ONDERKOMEN VOOR ARCHIEVEN, BIBLIOTHEKEN EN DOCUMENTATIECENTRA IN VLAANDEREN EN DE BRUSSELSE REGIO

Patrick VIAENE

Docent Universiteit Antwerpen (Faculteit Ontwerpwetenschappen, Monumenten- en Landschapszorg) en Hogeschool Gent (School of Arts)

Bestuurder van TICCIIH (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage)

▪ Fabrieken, werkplaatsen en loodsen vormen een deel van het industrieel erfgoed. Dit erfgoed is niet alleen waardevol omwille van onder meer zijn historische, sociale, technologische en architecturale waarde. Deze gebouwen kunnen in de meeste gevallen - door hun gunstige ligging in de bebouwde omgeving, door (en) hun ruimtelijke en constructieve eigenschappen, enz. - relatief gemakkelijk hergebruikt worden voor een grote waaier van nieuwe bestemmingen zoals wonen, werken, sport en cultuur. Deze bijdrage gaat in op één aspect van deze praktijk, namelijk op het hergebruik van industrieel erfgoed ten bate van bibliotheken, archieven en documentatiecentra. De concrete realisaties op dit gebied in Vlaanderen en Brussel lopen sterk uiteen, een gevolg van zowel de thematiek, de schaal van de bibliotheek- en archiefcollecties, als van de configuratie en omvang van de herbestemde industriële gebouwen, van de financiële mogelijkheden. Een gemeenschappelijk kenmerk is het streven naar duurzaam hergebruik vanwege de diverse initiatiefnemers actoren, in het bijzonder van de overheid.

▪ Les usines, les ateliers et les entrepôts constituent une partie du patrimoine industriel. Ce patrimoine n'est pas uniquement de grande importance du fait de ses valeurs historique, sociale, technologique ou architecturale. Ces bâtiments peuvent dans la plupart des cas - du fait de leur implantation favorable dans un environnement bâti, de leurs caractéristiques en matière d'espace et de construction, etc. - être relativement facilement réutilisés dans un large éventail de nouvelles affectations, en matière de logement, de travail, de sport ou de culture. Cette contribution examinera un des aspects de cette pratique, en l'occurrence la reconversion du patrimoine industriel au profit de bibliothèques et de centres d'archives ou de documentation. Les réalisations concrètes sont, dans ce domaine, très variées en Flandre et à Bruxelles, conséquence tant de la thématique, de la taille des collections bibliographiques et archivistiques, que de la configuration et de l'ampleur des bâtiments industriels réaffectés ou des possibilités financières. Une caractéristique commune est néanmoins la réutilisation durable de la part des différents acteurs à l'origine des initiatives, en particulier de la part des autorités.

Situering

In Vlaanderen en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn tal van representatieve voorbeelden te vinden van industrieel erfgoed dat in de loop van de laatste drie decennia werd herbestemd als onderkomen voor archieven, bibliotheken en documentatiecentra.

Deze bijdrage, voorgesteld op 1 oktober 2015 tijdens het 17de Internationaal Colloquium over Industrieel Erfgoed van INCUNA [Industria Cultura Naturaleza] te Gijón (Spanje), gaat in op een beperkt aantal kwaliteitsvolle realisaties terzake. Vier categorieën komen achtereenvolgens aan bod: algemene publieksbibliotheken, gespecialiseerde bibliotheken en documentatiecentra, stadsarchieven in grote stadscentra en tenslotte multifunctionele of gemengde herbestemmingen.

Algemene publieksbibliotheken

Deze eerste categorie omvat openbare bibliotheken, de ene al ouder en meer omvattend dan de

Fig. 1: Door daglicht overgoten leeszaal van de Permeke-bibliotheek te Antwerpen.

andere, ondergebracht in gebouwen met voormalige industriële functies. Het betreft publieksvoorzieningen die een belangrijke rol spelen in het sociale leven van plaatselijke gemeenschappen. Een redelijk sterk verspreide opvatting is dat openbare bibliotheken vandaag, net zoals musea, avondschoolen en culturele centra, voor veel mensen een rol spelen die vroeger grotendeels werd vervuld door kerken: het zijn haarden van introspectie en

rust, plaatsen van permanente bijscholing. De sobere interieurs en aangepaste inrichting van de gebouwen waarin bibliotheken ondergebracht zijn kunnen daar in het bijzonder toe bijdragen. We bekijken hierna enkele concrete voorbeelden van meer nabij.

In Antwerpen kreeg de hoofdvestiging van de Stedelijke Openbare Bibliotheek "Permeke Bibliotheek"¹ als nieuwe naam (Fig. 1). Dit verwijst naar de vroegere eigenaar van het bibliotheekgebouw Oscar Permeke, neef van de overbekende expressionistische schilder en beeldhouwer Constant Permeke (1886-1952).

In 1912 was Oscar Permeke de eerste invoerder en verkoper in Vlaanderen van het befaamde en iconische type *Ford T*, sedert 1909 gebouwd door legendarische Amerikaanse autoconstructeur Henry Ford in Detroit. Oscar Permeke stelde zijn automodellen tentoon in een ruime, moderne toonzaal, gesitueerd rechtover het spoorwegstation Antwerpen Centraal. In 1924 verhuisde Oscar Permeke zijn bedrijf naar een ruimer, reeds bestaand garagegebouw aan het De Coninckplein. Oscar Permeke moderniseerde dit complex en breidde het uit tot zijn huidige proporties.

In 1982 was het garagebedrijf door plaatsgebrek genoopt om uit te wijken naar de periferie van Antwerpen. Het gebouw aan het De Coninckplein begon na vele jaren van leegstand af te takelen tot het finaal in 1997, na vijftien jaar ongebruikt te zijn, door het stadsbestuur van Antwerpen werd aangekocht. Na een relatief snelle renovatie en opfrissing van het garagegebouw kon de stadsbibliotheek in 2001 overgebracht worden van de Lange Nieuwstraat naar de nieuwe locatie. Sommige belangrijke elementen van de garage werden met opzet behouden, gaande van de spiraalvormige helling tussen het gelijkvloers en de eerste verdieping tot geschilderde opschriften die verwijzen naar de vroegere functie.

Het gelijkvloerse niveau van de bibliotheek omvat de zogenaamde "Marktzone" met diverse thematische afdelingen. Hier kiest de bezoeker boeken en/of audiovisuele dragers uit rekken en schappen. Zones met glasdallen in de plafonds brengen extra daglicht aan. In één der hoeken leidde een brede, in spiraalvorm uitgewerkte helling, voorheen berijdbaar per auto, naar de eerste verdieping. Deze ruimtebepalende betonconstructie werd behouden en omgevormd tot een imposante trap met brede, lage treden, langs één zijde voorzien van aangepast meubilair met computers. Deze zogenaamde *Cyber-slope* wordt vooral intensief benut door jongeren die er surfen op het internet. De bovenverdieping is overgoten door daglicht dat via een reeks sheds of zaagtanddaken

binnenkomt. Tussen de boekenrekken, deels verschuifbaar in functie van bepaalde publieksactiviteiten, is ruimte voorzien om te lezen. Op verschillende plaatsen zijn studiezones voorzien, onder meer langs een van nieuwe bandvormige ramen voorziene wand maar ook in meer intieme, kleinere en meer afgesloten nevenruimten.

Op de plaats van een vroegere kantoorvleugel van het garagecomplex, langs de straatzijde verrees een volledig beglaasd, kubusvormig volume, in gebruik als Grand Café maar tevens benut als burelen en balie van het Stadskantoor Antwerpen-Noord. Langs twee zijden van dit voorgebouw bereikt men de achtergelegen bibliotheek, van het voorgebouw gescheiden door een aangenaam binnenplein met ruim terras, inspelend op het sociaal karakter en de ontmoetingsfunctie van het Permeke-complex, gesitueerd in het midden van een multi-etnische buurt, die kampt met een aanzienlijke kansarmoede.

"La Maison du Livre" (letterlijk "Het Boekenhuis") in de Romestraat te Sint-Gillis (Fig. 2), één van de gemeenten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, heeft meer bescheiden afmetingen dan de vorige casus maar de missie en ambities van deze door de *Communauté française* (Franse Gemeenschap) gesubsidieerde, plaatselijke openbare bibliotheek liggen volledig in dezelfde lijn: in het bijzonder voor jonge bezoekers en de schoolgaande jeugd wilde men hier een oase van rust creëren en een gunstig klimaat genereren voor educatie, naschoolse aanvullende studie en brede culturele vorming, die worden beschouwd als hefbomen

Fig. 2: Galerijen van de "Maison du Livre" in Confectiewerkhuizen Hoguet, gemeente Sint-Gillis.

voor een verhoogde sociale cohesie. In het licht hiervan worden door de bibliotheek regelmatig bijzondere activiteiten georganiseerd op de centrale gelijkvloerse ruimte.

De bibliotheek werd gehuisvest in het "Maison Hoguet"². Jean Hoguet (1896-1970) had de leiding

over een modebedrijf en gaf de opdracht aan architect Georges Ligo om een design studio met confectieateliers te ontwerpen. Er ontstond in 1929 een markante betonconstructie in Art Deco-stijl, waarvan het interieur gekenmerkt wordt door als mezzanines geconcipeerde galerijen rond een centrale vide, gelegen onder een grote lanternen - lichtkoepel. Dit ruimtelijk concept was bevorderlijk om de uiteenlopende activiteiten binnen het gebouw te overzien en de vele taken van het modehuis optimaal te verdelen en te begeleiden op de verschillende werkvloeren.

In 1998 werd het Maison Hoguet met een bescheiden budget en met minimale ingrepen herbestemd als "Maison du Livre", de Franstalige openbare bibliotheek van de gemeente Sint-Gillis.

Ons derde voorbeeld is de Openbare Bibliotheek Vorst³, eveneens in het Brussels (Hoofdstedelijk) Gewest en gefinancierd door de gemeente Vorst en door de Vlaamse Gemeenschap (Fig. 3). Deze bibliotheek is gehuisvest in één der weinige gebouwen van de voormalige brouwerij Wielemans-Ceuppens die na de stillegging op het einde van de jaren 1980 behouden bleven. De brouwerij is de jongste jaren vooral bekend geworden door de activiteiten van WIEL'S, een dynamisch centrum voor hedendaagse kunst, gevestigd in het hoofdgebouw van de brouwerij, daterend van de jaren 1929-1930.

Fig. 3: De openbare bibliotheek Vorst in brouwerij Wielemans-Ceuppens.

Het brouwerijgebouw waarin de bibliotheek is ondergebracht dateert uit het begin van de twintigste eeuw en had sterk te lijden door meer dan een kwarteeuw leegstand. Het gebouw wordt op het gelijkvloers niveau, waarin een auditorium werd voorzien en een polyvalente ruimte voor evenementen, geflankeerd door een imposante machinezaal met een vrijwel intact behouden stoommachine en een speciaal voor brouwerij Wielemans gebouwde motor, vervaardigd door de De La Vergne Refrigerating Machine Company in New-York. Deze installatie uit 1894 betreft wellicht de enige in haar soort in Europa die behouden bleef.

De machineruimte doet vaak dienst als tentoonstellingsruimte van het "Centre Culturel de Forest" bijgenaamd "Le Brass". Op de bovenverdiepingen is de bibliotheek ingericht, waarbij het ritme van grote metalen ramen, gietijzeren kolommen, geklonken balken tussen trogvormige gewelfelementen, gevat tussen I-vormige profielen, de ruimte geleiden. Daarbij werd het oorspronkelijke, industriële karakter van het interieur zoveel als mogelijk gerespecteerd.

De verschillende instellingen die werkzaam zijn binnen de muren van de oude brouwerijgebouwen Wielemans-Ceuppens (WIEL'S, Le Brass en de Openbare Bibliotheek) worden betoelaagd door verschillende (in hoofdzaak) publieke fondsen en opereren als afzonderlijke actoren. Ze trekken elk een ander publiek aan. Toch versterkt dit ruim aanbod aan erg uiteenlopende activiteiten de bekendheid en impact van deze oude industriële landmark als één van de belangrijkste culturele ankerpunten in het zuidelijk deel van de Brusselse agglomeratie.

Van een totaal andere orde was, in de loop van de jaren 1990, de inrichting van het poortgebouw en conciërgerie van de vroegere steenkoolmijn te Beringen als afdeling van de openbare bibliotheek⁴. De koolmijn sloot in 1989, drie jaren alvorens in 1992 de laatste schachten van de Kempense Steenkoolmijnen te Zolder gesloten werden. De mijn van Beringen is heden de meest volledig behouden koolmijn van de regio en de enige mijn waar de (zeer indrukwekkende) kolenwasserij geconserveerd werd maar waarvoor nog geen passende herbestemming werd gevonden.

De inrichting van een Beringse bibliotheekafdeling in één der mijngebouwen was een tijdelijke opportuniteit. Door een herschikking van diverse overheidsvoorzieningen van Beringen en recente ontwikkelingen op het mijnsterrein verhuisde de bibliotheek na verloop van tijd naar een andere stek en werd het poortgebouw in 2013-2014 ingericht als toeristische dienst en cultureel promotiecentrum voor de Limburgse mijnstreek. De nieuwe inrichting en functie sluit mooi aan bij het in 2011 volledig gerenoveerde Mijnmuseum, ondergebracht in het vlakbij gelegen "Sociaal gebouw" van dezelfde koolmijn. Andere voorzieningen, onder meer een reeds afgewerkt openbaar zwembad maar ook het bouwproject van nieuwe woongelegenheden en de inplanting van bedrijven op het vroegere mijnsterrein, zullen het aanzicht van deze dynamische site in de nabije toekomst ongetwijfeld nog meer veranderen.

Gespecialiseerde bibliotheken en documentatiecentra

Tal van musea in Vlaanderen en Brussel beschikken over een uitstekende vakbibliotheek. Uit een groot aanbod kiezen worden er hierna drie als voorbeelden toegelicht. Het gaat over drie instellingen die een collectie beheren, welke een nauw verband hebben met industriële en sociale geschiedenis, met name "La Fonderie" in Sint-Jans-Molenbeek (Brusselse regio), het MIAT te Gent en VLATAM in Berchem (Antwerpen). Elk van deze instellingen is gehuisvest in een voormalige industriële locatie. Onderzoekers, studenten, geïnteresseerde leken zijn er na het regelen van een afspraak (omwille van de beperkte leesruimte en personeelsomkadering) welkom om ter plaatse onder begeleiding boeken en documenten te raadplegen.

"La Fonderie – Centre d'histoire économique et sociale de la région bruxelloise"⁵ is een zeldzaam voorbeeld van een museum en erfgoedcentrum dat zich ontwikkelde vanuit kritische samenlevingsopbouw- en buurtwerkinitiatieven (o.m. *La Rue* en *École des Devoirs*). La Fonderie is sedert het midden van de jaren 1980 gehuisvest in de voormalige gebouwen van de legendarische, tot in 1977 bedrijvige bronsgieterij Compagnie des Bronzes. Dit bedrijf produceerde aanvankelijk een ruim gamma van metalen voorwerpen voor interieurdecoratie, zoals schouwgarmenten, klokken, luchters, enz. maar ontwikkelde zich in het laatste kwart van de 19de eeuw als bronsgieterij van groot formaat beeldhouwwerken voor private en openbare opdrachtgevers. Het complex ligt pal in het centrum van de gemeente Sint-Jans-Molenbeek, op een boogsecht van de Gentsesteenweg en het Kanaal van Brussel naar Charleroi. De omgevende buurt wordt 'Klein Belgisch Manchester' genoemd omwille van de eertijds zeer sterke concentratie van industriële bedrijven uit zowat alle sectoren, gaande van metaalconstructie en textiel tot brouwerijen en graanmaalderijen.

Een eerste fase van het museum werd gerealiseerd in de jaren 1990 en omvat een grote ruimte met semi-permanente presentaties, een ruime cafetaria, een auditorium en ruimten voor tijdelijke

tentoonstellingen. Financiële restricties verhinderen de verdere museumuitbreidingen, wat reeds decennia lang deels wordt opgevangen door de intensieve verkenning van het Brusselse industrieel erfgoed tijdens wandelingen en begeleide boottochten door de Brusselse haven en door medewerking aan initiatieven van derden.

Hét zenuwcentrum van La Fonderie ligt in de zichtbepalende directeurswoning langs de straatzijde. Hier vindt men de kantoren voor de museumadministratie, een bibliotheek, een fototheek en een aantal archieffondsen van Brusselse bedrijven.

Een ander voorbeeld van de gespecialiseerde bibliotheek in een oude industriële site die deze van het *Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (MIAT)*⁶ te Gent en sinds kort "Museum over Industrie, Arbeid en Textiel" genaamd. Sinds 1990 is dit museum gevestigd in de voormalige katoenspinnerij Desmet-Quequier, naderhand gefusioneerd met de *Union Cotonnière* (N.V. UCO). Het gebouw met metalen draagstructuur is van het ironproof type, daterend uit de eerste jaren van de 20ste eeuw. Het museum brengt een overzicht over de ontwikkeling van de nijverheid in Gent en van

de industriële samenleving in het algemeen. Topstukken van de collectie bevatten een goed bewaarde 18de eeuwse twijnmolen en de *Mule Jenny*, een halfautomatische spinmolen, vermoedelijk gebouwd kort voor 1800. Deze spinmachine geldt als het enige nog behouden exemplaar ter wereld.

Een deel van de derde verdieping is ingericht als MIAT-bibliotheek en documentatiecentrum, wellicht de meest volledige in haar soort in Vlaanderen. De bibliotheek, recentelijk omgedoopt tot "MIAT FACTORY" verwelkomt talrijke studenten en navormers van binnen en buiten Gent en Vlaanderen.

Ook het *Vlaams Tram- en Autobusmuseum (VLA-*

*TAM)*⁷ in Berchem (Antwerpen) combineert het behoud en de presentatie van een collectie (omtrekt openbaar vervoer) met een bibliotheek (Fig. 4). Uniek is dat hier ook het volledig archief worden bewaard van de openbaar vervoersmaatschappij De Lijn en haar antecedenten (de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen, alsook archiefbestanden in verband met het openbaar vervoer in

Fig. 4: Zicht op een deel van de archieven van "De Lijn" in het Vlatam te Berchem-Antwerpen.

de stad Antwerpen). Het VLATAM-gebouw is een voormalig tramdepot, opgericht in 1912 en beschermd als monument. Topstukken zijn onder meer het oudste tramrijtuig (1873) en de eerste elektrische tram (1899) van Antwerpen. Zowel de restauratie en het onderhoud van de collectiestukken als het beheer van het documentatiecentrum als archief gebeurt door een gemotiveerde groep van vrijwilligers, waarvan de meeste tijdens hun actieve loopbaan zelf tram- of busbestuurder waren.

Archieven in grote stedelijke centra

Toeval of niet, maar de stadsarchieven van de grootste Vlaamse steden (Antwerpen en Gent) en tevens het stadsarchief van Brussel zijn onderbracht in merkwaardige, goed gerenoveerde, voormalige industriële gebouwen. De fysische, constructieve kwaliteiten ervan voldoen op uitmuntende wijze aan de nieuwe bestemming.

In de Belgische hoofdstad werd het Stadsarchief Brussel (Archives de la Ville de Bruxelles) in het Brusselse "millenniumjaar" 1979 ondergebracht in het imposante stoffenmagazijn en confectieateliers van Jules Waucquez (1868-1938), gesitueerd in het hart van de volkse wijk Marollen⁸ (Fig. 5). Op een boogafstand ervan bevinden zich andere opmerkelijke renovaties van industrieel erfgoed, zoals de Brandweerkazerne (Vossenplein), de koffiebrandery Jacqmotte (Hoogstraat) en het Palais du Vin of Wijnpaleis (Huidevettersstraat).

Het magazijn en de werkplaatsen Jules Wauquez kwamen tot stand in verschillende bouwfasen. Vanaf 1901 werden de eerste bouwlagen van het centraal magazijn opgericht naar ontwerp van architect Henri Van Leuven maar het gebouw raakte pas voltooid in 1921.

Het bedrijf Jules Waucquez et Compagnie was actief tot in 1975. Een jaar later besloot het stadsbestuur tot de aankoop van het volledig pand en renoveerde het. In het bijzonder werd een nieuw branddetectiesysteem voorzien en werden de liften aangepast. Op het gelijkvloers werd een ruime onthaalruimte met bookshop ingericht, waarbij een deel van de oorspronkelijke kasten van het bedrijf Wauquez gerecupereerd en geïntegreerd

werden. Aansluitend hierop zijn er ruimten voor tijdelijke tentoonstellingen, waarbij de thematische presentaties vooral eigen stukken uit de rijke archiefcollectie presenteren. Ook een grote, goed verlichte leeszaal bevindt zich op het gelijkvloers, in tegenstelling tot de bovenverdiepingen, die voorbehouden zijn als stockeerruimten voor de archiefbestanden.

In Gent werden ruim tien jaar geleden het Stadsarchief Gent en de Dienst Stadsarcheologie ondergebracht in modernistische industriële gebouwen in Gentbrugge, ongeveer drie kilometer ten zuiden van het stadscentrum⁹. De nieuwe locatie is vlot bereikbaar met het openbaar vervoer en omgeven door voldoende parkeergelegenheden. Ze vormde een deel van het uitgestrekte metaalbedrijf *Société Anonyme des Acières Réunies de Burbach-Eich-Dudelange (ARBED)*. De eerste kern van dit metaalbedrijf startte in het tweede kwart van de 19de eeuw, wanneer in 1839 Adolf Pernot, eigenaar van een knopenfabriekje in Nieuwland, noordelijk van het Gentse centrum en vervolgens in 1842 Charles Carels in Gentbrugge een bescheiden fabriekje oprichtten voor de productie van spijkers, vijzen, schroefbouten en aanverwante artikelen. In 1868 vestigde Pernot zijn bedrijf aan de

Kerkstraat in vrijgekomen gebouwen van een oude kaarsenfabriek en breidde ze uit. In 1892 ontstond hieruit de NV Clouterie et Tréfilerie des Flandres, die een uitgebreid assortiment van ijzerdraden en stalen kabels vervaardigde, vooral bestemd voor export. In de volksmond en door de arbeiders werd dit bedrijf "de Puntfabriek" genoemd, verwijzend naar de nagels en andere producten die hier gemaakt werden¹⁰.

Fig. 5: De leeszaal op het gelijkvloers van het Stadsarchief Brussel.

Tijdens het interbellum werd het bloeiend bedrijf overgenomen door de groep ARBED (een staalproducent met hoofdvestiging in het Groothertogdom Luxemburg). ARBED stelde in 1930 te Gent alleen circa 1.500 personen te werk en de productie werd toen meer en meer internationaal georiënteerd. Het bedrijf breidde sterk uit en strekte zich uit over twee zones, ARBED-Noord en ARBED-Zuid, langs beide kanten van de Kerkstraat. In de jaren 1960 veranderde de naam opnieuw: ARBED-FELTEN & GUILLEAUME – Verenigde Draadtrekke-

rijen, waarin flink geïnvesteerd werd in de afdelingen draadtrekkerij voor zacht staal, bouwstaal, lasdraad en boutenmakerij. Vanaf de late jaren 1960 werd ARBED, net zoals andere bedrijven uit de metaalindustrie, geconfronteerd met niet ophoudende recessies en productiebeperkingen. Net zoals concurrenten van ARBED voerde men in de jaren 1980 ingrijpende herstructureringen door maar deze konden de sluiting van de laatste nog actieve afdelingen in 1993 niet afwenden.

In 1999 werden de terreinen en gebouwen in hun geheel verworven door Sovapex, een projectontwikkelaar in vastgoed. Korte tijd later werd het Bijzonder Plan van Aanleg voor de herinrichting van ARBED-Noord en -Zuid goedgekeurd, waarbij de Stad Gent drie factoren beoogde: wonen, werken en groen. Een aantal representatieve oude fabrieksgebouwen op ARBED-Noord werden na renovatie herbestemd voor nieuwe functies, waarbij in "De Punt" ruimten voorbehouden werden voor een cluster van startende, milieuvriendelijke KMO's. Vandaag presenteert het gebied ARBED-Noord een dynamische mix van kantoren, artisanale bedrijfjes, een werkwinkel, ruimten voor vorming en educatie en een paar handelszaken.

Tussen 2003 en 2005 werden de archiefbestanden van het Stadsarchief Gent uit de oude locatie, het in het centrum gelegen, historische gebouw "Berg van Barmhartigheid" (Abrahamstraat), overgebracht naar de site ARBED-Noord, gevolgd door de Gentse Dienst voor Stadsarcheologie. De verhuis kwam niets te vroeg, gezien de depots in het archiefgebouw in de Abrahamstraat, alsook het rond 1980 opgetrokken archiefmagazijn tussen Abrahamstraat en Gewad uit hun voegen barstten.

De nieuwe locatie betreft de vroegere refter met keukentoren, in 1948 ontworpen door het ontwerp bureau L. Durin, en de erachter gelegen

Fig. 6: De "Zwarte Doos" (Stadsarchief Gent) gezien vanaf de Schelde.

draadtrekkerij, gerenoveerd door Architectenbureau Romain Berteloot, die het gebouw omgaf met een zwarte bakstenen mantel. Met dit laatste werd de naam van het complex - "De Zwarte Doos"

(Fig. 6) - vertaald, verwijzend naar de zwarte doos in een vliegtuig als een geheugen, waarin gegevens worden geregistreerd waarbij specialistische kennis nodig is om dit geheugen te ontcijferen en de geschiedenis van de vlucht te reconstrueren. De zwarte mantel heeft niet enkel een symbolische betekenis maar vormt ook een bijkomende isolerende laag rond de archiefmagazijnen en werkateliers van de Dienst Stadsarcheologie. Deze laatste zijn uitgerust met een ruime koelkamer voor bodemonsters en vergankelijke materialen.

De grote refter van vroeger doet nu op de eerste verdieping dienst als leeszaal en bibliotheek (Fig. 7), geflankeerd door kantoren, foto- en diatheek en kaartenkamer. Op het gelijkvloers is er plaats voor onthaalfuncties, tijdelijke tentoonstellingen, vergaderzaaltjes en een auditorium.

Verwante instellingen in binnen- en buitenland beschouwen De Zwarte Doos als een modelvoorbeeld voor gezamenlijke huisvesting en waarderen de hoogstaande kwaliteit op archeologisch en archiefttechnisch vlak.

Fig. 7: Blik op een deel van de ruime leeszaal van Stadsarchief Gent.

In Antwerpen werd de naam van het Stadsarchief omgedoopt in FelixArchief¹¹, verwijzend naar het stedelijk havenpakhuis Sint-Felixpakhuis, het unieke industrieel archeologisch monument waarin het geheugen van de stad bewaard en ontsloten wordt (Fig. 8). Het gebouw werd in 1858-1863 opgericht naar ontwerp van architect Felix Pauwels. Na een vernietigende brand in 1861, die ontstaan was in de aanpalende Raffinerie Belge, werd het gebouw door dezelfde architect heropgebouwd vanaf 1863. De stad eiste echter dat het gebouw twee vleugels zou bevatten, gescheiden door een brede brandgang of 'binnenstraat' en dat de stapelruimten door bakstenen muren afgesloten en van ijzeren poorten voorzien zouden worden, met bovendien aparte trappenhuisen per de-

partement. Lossen en laden van onder meer koffie, hop, graan, kaas en tabak gebeurde tussen 1885 en 1930 met via waterdruk aangedreven lieren, kranen en *jiggers*, waarvan nog één exemplaar te bewonderen is in de centrale laad- en losstraat. Het neogotische pershuis van het Sint-Felixpakhuis, een aanpalend gebouw langs de Oude Leeuwenrui, werd – evenwel zonder technische inboedel – behouden en gerestaureerd.

Het stapelhuis raakte op non-actief vanaf 1975 en

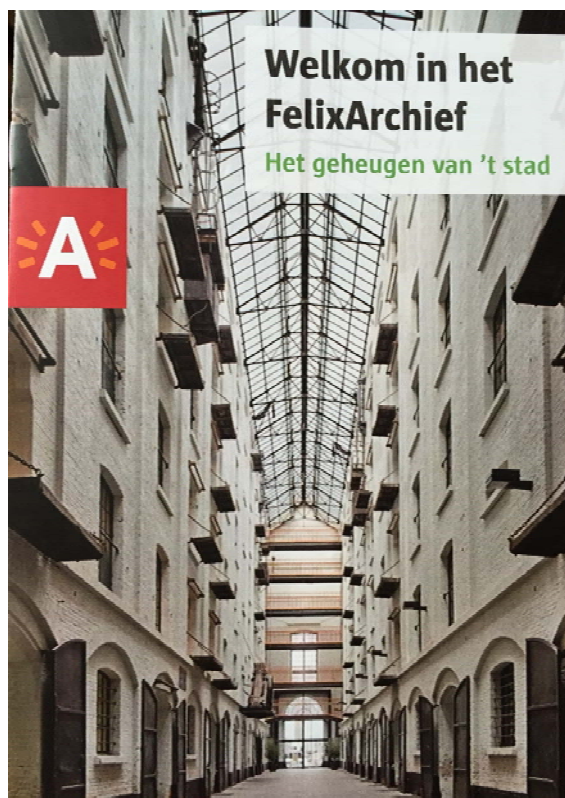

Fig. 8: Folder van het Felixarchief te Antwerpen met zicht op de binnenstraat van Magazijn St-Felix.

reeds als monument beschermd in 1976. Na enige tijd werd het gebouw herontdekt door de Antwerpse culturele scène, die er talloze manifestaties hield gaande van concerten tot exposities en modeshows. In 2000-2006 werd het Sint-Felixpakhuis met veel respect voor de integriteit van het gebouw gerenoveerd en aangepast tot nieuwe locatie van het Stadsarchief Antwerpen, dat al decennia lang zeer krap was behuist in de voormalige Bank van Openbare Lening aan de Venusstraat. De renovatie werd technisch uitgevoerd door het ingenieursbureau Grontmij die de Gentse architecten Paul Robbrecht en Hilde Daem onder de arm namen. Deze opteerden ervoor om de publieksfuncties, leeszaal, ontmoetingsruimten, auditoria te groeperen op het dakniveau, waarbij de zolders op verschillende plaatsen in functie van

een gunstige lichtinval werden doorbroken. Dit geschiedde op een manier dat deze toevoegingen niet vanaf het straatniveau zichtbaar zijn.

Het nieuwe FelixArchief is op voorbeeldige wijze uitgerust tegen brand. Van de talrijke ingrepen op dat gebied noemen wij hier slechts: een extra vloerplaat uit zwaluwstaartelementen en gepolierd beton op de bestaande houten vloeren, brandwerende deuren en rolgordijnen in de kantoren, een brandvrije opvulling in de muur- en vloerdoorgangen, een geavanceerd detectiesysteem en centrale brandmeldinginstallatie. De archiefbestanden worden bewaard in containers op vijf verdiepingen (volgens "box in the box"-principe), telkens met een aangepaste klimaat en met droge sprinklerinstallaties...

Op het gelijkvloers van het FelixArchief zijn er tentoonstellingsruimten, gebruikt voor het voorstellen van nieuwe bouw- en stadsvernieuwingsprojecten. Andere gelijkvloerse ruimten buiten het FelixArchief en gelegen langs beide zijden door de centrale, overdekte passage worden betrokken door horecabedrijven en handelszaken.

Multifunctioneel hergebruik (meer dan twee nieuwe functies)

Het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal (Centre Belge de la Bande Dessinée) te Brussel illustreert de mogelijkheid om in éénzelfde nijverheidsgebouw een aantal nieuwe bestemmingen te voorzien. Het betreft hier het in de Zandstraat gelegen complex Magasins Waucquez¹², in 1903 ontworpen door Victor Horta (1861-1947), de meest bekende vertegenwoordiger van de Belgische Art Nouveau. Aan het hoofd van de stoffenhandel stond Charles Waucquez, een jonger familielid van Jules Waucquez, reeds vermeld als manager van de stoffengroothandel in de Huidevettersstraat, herbestemd als Stadsarchief Brussel.

Rond 1975 werden de bedrijfsactiviteiten in het pand in de Zandstraat gestaakt en, hoewel het korte tijd nadien werd beschermd als monument, stond het gebouw jarenlang leeg en takelden de unieke interieurs zienderogen af. De Commission française de la Culture de l'Agglomération de Bruxelles trok in 1984 aan de alarmbel, onder meer in een witboek¹³ en lanceerde het voorstel er een centrum over de wereld van het beeldverhaal in uit te bouwen. Vijf jaar later werd dit bewaarheid en het nieuwe centrum werd een succesverhaal met gaandeweg meer dan 100.000 bezoekers per jaar. Weinigen daarvan kennen de achtergrond en beseffen de architecturale waarde van Warenhuis Waucquez, waarvan, in het bijzonder op de eerste verdieping, de door licht overgo-

ten, ineenvloeiende ruimten en variërende plafondhoogten een ideaal kader vormen voor het presenteren van vaste en tijdelijke collecties rond het strip- of beeldverhaal. Op hetzelfde niveau zijn ruimten voor seminars en vorming, alsook een auditorium aanwezig.

Het Belgisch Centrum van het Beeldverhaal herbergt op het gelijkvloers een wereldbekende stripverhalenarchief. Aan de straatkant bevindt zich een grote stripboekhandel. Zowel in het archief als in de boekwinkel worden talrijke oorspronkelijke kasten hergebruikt, vroeger dienstig om er rollen met stoffen te stockeren. Ook langs de straatkant bevindt zich een restaurant en brasserie. Al de aanwezige functies zijn goed afgebakend maar werken complementair en verhogen de aantrekkingskracht van de Magasins Waucquez, uitstekend gelegen op wandelafstand van het spoorwegstation Brussel-Centraal.

Eveneens relevant voor meervoudige herbestemming is "Tweebronnen"¹⁴ te Leuven, op de site van het voormalige *Rijksinstituut voor Technisch Onderwijs (RITO)*, ontworpen door Henry van de Velde (1863-1957) in de tweede helft van de jaren 1930 en afgewerkt in 1942 (Fig. 9 & 10). Het RITO-gebouw was de laatste realisatie van Van de Velde in België. De leslokalen en werkplaatsen waren na verloop van een halve eeuw aan uitbreiding en vernieuwing toe: het gebouw werd in 1984 verlaten. Het viel daarna ten prooi aan vandalisme. In 1990 keerde het tij en werd het vroegere RITO-gebouw beschermd als monument.

Voor zijn nieuwe bestemmingen, enerzijds de Openbare Bibliotheek Leuven en anderzijds het Stadsarchief werd het merkwaardige gebouw omwille van het beperkte draagvermogen van de vloeren, gedeeltelijk gesloopt en in de periode 1997-2000 met quasi identieke afmetingen heropgebouwd. De skeletstructuur heeft dezelfde proporties als voorheen, maar is heropgebouwd in een meer performant beton. De oorspronkelijke patio's zijn behouden, zij het in een wat gewijzigde vorm. De overheersende lichtgele kleur markeert sterk het ritme van de pijlers, balken en vloeren. De tegelbekleding van wanden en vloeren herneemt de vroegere kleurenstelling van Henry van de Velde: gele, gevlamde vloertegels, zwarte plinten, watergroene wandtegels. Bovenal zijn de constructieve helderheid en ruimtelijke transparantie behouden en zelfs hier en daar verhoogd door het verwijderen van bepaalde oude, beglaasde binnenwanden. De heropbouw was al bij al een risikante onderneming, waarbij het team architecten (G. Baines, P. De Sterck en M. Macken) de juiste keuzes hebben gemaakt, van professor Luc Verpoest komt het besluit: *"De nieuwe architectuur maakt in al haar bescheidenheid het oude ge-*

bouw in al zijn karakteristieken en kwaliteiten op-nieuw zichtbaar".¹⁵ Het complex verbindt ook twee belangrijke Leuvense straten, namelijk de Diestsestraat en de Rijschoolstraat.

Fig. 10: Leeszaal van het Stadsarchief Leuven, in Tweebronnen, voorheen een Technische School, het laatste werk van Henry van de Velde in België.

Fig. 9: Sfeerbeeld in de Bibliotheek Tweebronnen te Leuven.

Fig. 11: Een der leeszalen in de stadsbibliotheek Ieper, in vroegere machinefabriek Picanol.

Tweebronnen is de jongste vijftien jaren veel meer geworden dan een leesplaats en een plek waar archieven worden geraadpleegd. Met haar tentoonstellingszalen, auditorium, ruime cafetaria, uitgevend op een mooi binnenplein en andere faciliteiten ontwikkelde de site zich tot een belangrijk ontmoetingscentrum op stedelijk en regionaal niveau.

Ook in kleinere Vlaamse stedelijke centra werden archieven en bibliotheken, in combinatie met bijkomende functies gegroepeerd in oude industriële locaties. We denken hierbij onder meer aan het hergebruik van de Picanol-gebouwen, even ten noorden van het centrum van Ieper¹⁶. De eerste naam van het hier gevestigde bedrijf was "Gieterij en Werkhuizen Vansteenkiste". Daaruit ontstond Picanol, op internationaal niveau bekend voor de constructie van geavanceerde spin- en weefmachines, die onder meer in de West-Vlaamse en Franse vlasindustrie gebruikt werden. In de jaren 1970 en 1980 werden de verschillende Picanol-afdelingen verplaatst, enerzijds aan de stadsrand van Ieper maar ook naar nieuwe vestigingen in het buitenland, onder meer in China. Picanol stelt vandaag wereldwijd circa 2.600 mensen tewerk.

De vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog en in de jaren 1950 en 1960 opgerichte gebouwen van de machinefabriek Picanol huisvesten sinds 2006 de Openbare Bibliotheek en het Stadsarchief van Ieper (Fig. 11). Maar ook (in een aparte fabrieksvleugel) de Academie voor Beeld en Woord en de plaatselijke muziekacademie vonden er een passend onderkomen. Tussen de academies en de bibliotheek plus archief ontstond een

gezellig nieuw plein, waarop nieuwe woningen uitkomen, opgetrokken tussen 2009 en 2012, en die het stedelijk karakter van de vroeger nogal onsaamenhangende buurt versterken. Ook een paar horecabedrijven langs de nieuw geprofileerde Weverijstraat verhogen de aantrekkelijkheid van "Neerstad", de nieuwe naam van deze stedelijke cluster, resultaat van een succesvolle samenwerking tussen de Vlaamse en stedelijke overheid met private actoren en investeerders.

- Sedert meer dan drie decennia worden in Vlaanderen en in het Brusselse Gewest voormalige industriële gebouwen herbestemd als bibliotheken, archieven en daarmee aanverwante functies. De afmetingen, draagkracht, grote lichtinval en andere kenmerken van oude industriële gebouwen maakt dat ze geschikt zijn voor voornoemde functies.
- Opvallend is de grote betrokkenheid en financiële inbreng van de publieke sector. Dit gegeven is echter kenmerkend voor de algehele cultuursector, waarbij vooral de diverse overheidsniveaus overheid initiatieven nemen en structurele ondersteuning aanbieden.
- Tot de meest succesvolle herbestemmingen behoren deze waar verschillende nieuwe functies worden gecombineerd. Dit vergemakkelijkt de invulling van grote industriële complexen en het verhoogt ook de slaagkansen om bij herbestemmingoperaties een maatschappelijk duurzaamheid te bereiken.
- Van de herbestemde gebouwen is slechts een gering aantal beschermd als monument. Dit heeft zowel voordelen als nadelen. Bedrijfsleiders verzetten zich vaak tegen de bescherming van hun eigendom; kort na het stopzetten van bedrijfsactiviteiten volgt in veel gevallen afbraak. Anderzijds hebben in niet beschermde gebouwen de initiatiefnemers en ontwerpers doorgaans meer vrijheid om de nieuwe bestemming(en) op creatieve wijze vorm te geven. Herbestemmen impliceert hoe dan ook een compromis, het vinden van een goed evenwicht tussen behoud en passende toevoegingen.

Patrick Viaene

Land van Waaslaan 156
9040 Sint-Amandsberg (Gent)
paiviaene@hotmail.com
0474-25 85 86

Januari 2016

Noten

- ¹ Permeke Bibliotheek. Adres: De Coninckplein 26, 2060 Antwerpen. Website: <<http://www.permeke.org/bibliotheek>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
Zie ook: *Antwerpen, door het oog van de stadsgidsen. Deel twee. Tussen Leien en Singel*. Davidsfonds, 2013, p. 256-259.
- ² La Maison du Livre / Bibliothèque Communale. Adres: Romestraat 24, 1060 Sint-Gillis. Website: <<http://www.lamaisondulivre.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ³ BLI:B – Openbare Bibliotheek Vorst. Adres: Van Volxemlaan 364, 1190 Vorst. Website: <<http://www.blib.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
Op dezelfde locatie: Centre Culturel de Forest – Le Brass. Website: <<http://www.lebrass.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ⁴ Koolmijn van Beringen en Mijnmuseum. Adres: Koolmijnlaan 201, 3582 Beringen. Website: <<http://www.mijnmuseum.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ⁵ Musée Bruxellois de l'Industrie et du Travail - La Fonderie. Adres: Ransfortstraat 27, 1080 Sint-Jans-Molenbeek. Website: <<http://www.lafonderie.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ⁶ MIAT (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, ook "Museum over Industrie, Arbeid en Textiel"). Adres: Minnemeers 10, 9000 Gent. Website: <<http://www.miatfactory.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015). Deze website omvat de catalogus van de MIAT-Bibliotheek maar ook een meer uitgebreide bibliografie over industriële archeologie en industrieel erfgoed.
- ⁷ VLATAM (Vlaams Tram- en Autobusmuseum). Adres: Diksmuidelaan 42, 2600 Berchem (Antwerpen). Website: <<http://www.vlatam.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ⁸ Stadsarchief Brussel/Archives de la Ville de Bruxelles. Adres: Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel. Website: <<http://www.brussel.be/artdet.cfm?id=4469&highlight=stadsarchief>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ⁹ Stadsarchief Gent – De Zwarte Doos. Adres: Dulle Grietlaan 12, 9050 Gent. Website: <<https://stadgent/cultuur-sport-vrije-tijd/stadsarchief>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
Zie ook: Charles, Leen. *Gent – De Zwarte Doos. Erfgoedmemo nr. 26*. Stad Gent, 2006.
- ¹⁰ Gegevens over de bedrijfsgeschiedenis van ARBED en de renovatiewerken voor het Stadsarchief Gent werden geput uit onder meer: Charles, Leen. *De Zwarte Doos. (Erfgoedmemo ; 23)*. Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, 2006.
- ¹¹ FelixArchief (Stadsarchief Antwerpen). Adres: Oude Leeuwenrui 29, 2000 Antwerpen. Website: <<http://www.felixarchief.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
Zie ook: Schoups, Inge. *Sint-Felixpakhuis wordt FelixArchief*. Antwerpen (: Stad Antwerpen), 2006.
- ¹² Belgisch Centrum van het Beeldverhaal. Adres: Zandstraat 20, 1000 Brussel. Website: <<http://www.stripmuseum.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
- ¹³ Breydel, Jean et al. *Livre Blanc n°2 de la Campagne et de l'action pour la réaffectation du Patrimoine architectural – Bruxelles 1984*. C.F.C. - Commission française de la Culture de l'Agglomération de Bruxelles, 1984, p. 277-313.
- ¹⁴ Tweebronnen. Adres: Rijkschoolstraat 4, 3000 Leuven. Website: <<http://www.bib.leuven.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).
Zie ook: Jacobs, Steven ; Verpoest, Luc et al. *Tweebronnen. De reconversie van de Technische School van Henry van de Velde tot Openbare Bibliotheek en Archief van Leuven*. Leuven (: Openbare Bibliotheek Leuven), 2000.
- ¹⁵ Jacobs, Steven ; Verpoest, Luc et al. *Tweebronnen. De reconversie van de Technische School van Henry van de Velde tot Openbare Bibliotheek en Archief van Leuven*. Leuven (: Openbare Bibliotheek Leuven), 2000.
- ¹⁶ Bibliotheek en Stadsarchief Ieper - Neerstad. Adres: Weverijstraat 13, 8900 Ieper. Website: <<http://www.ieper.bibliotheek.be>> (geraadpleegd op 14 december 2015).